

УДК 94:069.8(477) "20"

СПУДКА ІРИНА,
кандидат історичних наук, доцент,
Запорізький національний технічний університет

ВИЩІ ТА НАУКОВІ ІНСТИТУЦІЇ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (на прикладі округу "Дніпропетровськ" Рейхскомісаріату Україна)

У статті визначено коло наукових проблем, пов'язаних із реалізацією освітньої політики нацистів на території України в роки окупації. Увагу зосереджено на діяльності закладів вищої школи та науково-дослідних інституцій, які не були евакуйовані через об'єктивні та суб'єктивні чинники і почали діяти в рамках округу "Дніпропетровськ" Рейхскомісаріату Україна. Вищі, які відкривалися, працювали недовго і практично всі через деякий час були закриті. Майже всі навчальні заклади відкривалися з єдиною метою - задовольнити потребу у кваліфікованій робочій силі, а саме: у фахівцях технічних, медичних, педагогічних, сільськогосподарських спеціальностей.

Непоодинокими були випадки, коли заклади освіти функціонували лише "на папері", адже нормальне матеріальне забезпечення за тих умов не вдалося налагодити. Відкриття науково-дослідних установ, окрім економічної та наукової вигоди, було одним із засобів ідеологічного впливу на населення.

Ключові слова: окупація; освітня політика; вищі навчальні заклади; науково-дослідні інститути; нацисти.

Постановка проблеми, її актуальність. З урахуванням змін, що відбулися на зламі століть, однією з актуальних дослідницьких тем для істориків залишається радянсько-німецька війна. Події цього складного й одночасно трагічного періоду вимагають нового осмислення та подальшого вивчення. Нові можливості, що відкрилися перед науковцями, наявний історіографічний доробок та використання раніше невідомих архівних матеріалів спонукають дослідників до зміни акцентів з проблем загальноісторичних (політичних, ідеологічних, військово-стратегічних, економічних) до соціокультурних (виживання в екстремальних умовах запровадженого нацистами "нового порядку", аполітичні форми й засоби суспільної самодіяльності цивільного населення), оскільки українське населення опинилося в центрі глобального світового конфлікту й змушене було залишатися під нещадною експлуатацією нацистської Німеччини.

Незважаючи на той факт, що вже виросло не одне покоління після завершення радянсько-німецької війни, до сьогодні не знайдено порозуміння серед учасників тих жахливих подій, що опинилися по різні боки фронту. У наукових колах ще точаться гострі дискусії щодо багатьох аспектів окупаційного режиму, відповідно, поява нового наукового дослідження або розвідки сприяє кращому розумінню й усвідомленню того, що відбувалося насправді. Питання, пов'язані з організацією німецькою окупаційною владою роботи вищих навчальних закладів та наукових установ, у повному обсязі не знайшли свого відображення у вітчизняній історичній науці.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розглядаючи науковий доробок істориків радянського періо-

ду, можемо констатувати, що головна увага приділялася дослідженню політичних та військових подій, осторонь залишається соціокультурне життя на окупованих територіях. Деякі аспекти культурного життя, як правило, досліджувалися крізь призму ідеологічних стереотипів та нашарувань і відповідно не могли об'єктивно й неупереджено аналізуватися. Питання функціонування вищих і наукових установ не знайшли належного висвітлення і в зарубіжній історичній думці, хоча окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників у різних регіонах України була предметом окремих досліджень.

Масове розсекречення архівних документів упродовж 1989-1995 рр. спричинило появу низки наукових праць з окресленої проблематики. Вивченням питань організації шкільної та вищої освіти в означений період у Галичині займалася Г. В. Стефанюк [Стефанюк, 2006]. Реалізацію освітньої політики нацистським керівництвом на окупованій території, розвиток наукових знань, функціонування освітніх закладів та наукових установ висвітлювали у своїх статтях М. В. Коваль, В. В. Ленська [Ленська, 1990], Б. Єржабова [Єржабова, 2008], В. О. Потільчак, В. Верба, О. Салата [Салата, 2015], В. В. Гінда [Гінда, 2012], Б. О. Чернов. Вагомий внесок до вивчення вказаного питання зробили О. М. Гончаренко, І. В. Гончаренко і М. П. Куницький у своїй монографії "Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Рейхскомісаріату "Україна" [Гончаренко, 2014], у якій автори визначили основні напрямки створення та функціонування освітніх закладів, підготовку кваліфікованих спеціалістів із технічних спеціальностей, різних сфер сільського господарства, медицини та педагогічних кадрів. Робота наукових інс-

титутів та університетів, організація наукових досліджень нацистськими вченими за участі місцевих спеціалістів в умовах окупації безпосередньо на території Рейхскомісаріату Україна є недостатньо дослідженими питаннями.

Метою статті є окреслення кола наукових проблем, пов'язаних із дослідженням політики нацистського керівництва щодо вищої школи, функціонуванням вищих та наукових інституцій у часи нацистської окупації на території України (на прикладі округу "Дніпропетровськ" Рейхскомісаріату Україна).

Виклад основного матеріалу. Політика нацистського керівництва в освітянській сфері була непослідовною й неоднозначною практично з початку окупації німецькими військами території українських земель, що, перш за все, пояснювалося планами нацистів, розробленими напередодні війни. Німецьке керівництво насамперед цікавив економічний аспект, конкретизований низкою інструкцій та директив, що містилися в так званій "Зеленій теці" Г. Герінга. Ураховуючи подібний підхід, навряд чи можливо сформулювати однозначні завдання та цілі освітньої політики. Офіційну точку зору щодо цієї сфери життєдіяльності населення окупованих територій було висловлено Г. Гімлером. Політика в цьому питанні розглядалася ним "як складова частина онімечування й поневолення європейського Сходу... Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирирічної початкової школи. Початкова школа має ставити за мету навчання учнів тільки лічбі максимум до 500 та вмінню розписатися, а також навчати того, що покірність німцям, старанність та слухняність є Божою заповіддю. Уміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці 6-10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей" [Ленська, 1990: 82]. А. Гітлер зі своїми прихильниками вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів призведе в найближчому майбутньому до пробудження національної свідомості українців і, як наслідок, створення умов для повстання проти окупаційного режиму. У своїх промовах фюрер неодноразово підкреслював: "Кожна освіта, яка заходить за традиційні межі, є небезпечною. Історія вчить нас, що кожного разу, коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливим є те, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла в Німеччині детонатори..." [Косик, 1993: 347-348]. Іншої точки зору дотримувалися міністр східних окупованих територій А. Розенберг, генерал-губернатор Галичини Г. Франк, рейхсляйтер Г. Лейббранд, які вважали, що доцільно залучати місцеве населення до будь-яких заходів щодо остаточного знищення більшовизму, а для цього необхідно організувати школи. [Сржабкова, 2008: 83]. На їхню думку, ліберальна політика щодо місцевого населення окупованих територій збільшить можливості ефективної його експлуатації. Також А. Розенберг розумів, що позбавлення українців національної культури спричинить їх пасивний опір. У розпорядженні про ставлення до культури українців від 10 квітня 1942 р. підкреслювалося, що "...метою ... політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до властивої їм культури. Надмірні обмеження культурних проявів українства, що почали відроджуватися після звільнення силою німецької зброї, можуть викликати не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свою сторону - пасивний опір. Навпаки,

після багаторічного більшовицького гноблення дружня підтримка кіно, концертів, народної творчості, обмежена місцевими рамками, послужить дієвим засобом до пробудження інтересу до життя, праці, так само як і до відволікання від небажаної політичної діяльності" [Листування з РУ, 1941-1942: 172]. Отже, на момент початку війни планів, які б давали чіткі, однозначні інструкції щодо діяльності окупаційної влади в освітній сфері не було, як і одностайності серед нацистської верхівки. Погляди керівництва збігалися лише в одному: для відновлення господарства, з урахуванням великої української території, потрібно було заручитися підтримкою українців і відповідно йти на певні поступки в різних сферах життя.

Вищі навчальні та наукові інституції з початкового етапу окупації знаходилися під юрисдикцією робочої групи "Східна Україна" зондерштабу "Наука" рейхсміністерства А. Розенберга. Головне завдання цієї установи полягало у здійсненні обліку та реєстрації наукового та навчального інвентарю, усіх матеріальних цінностей вищих. Особлива увага зосереджувалася на можливості використання наукової та навчальної бази існуючих вищих навчальних закладів в інтересах військової економіки. Серед представників окупаційної влади на місцях, а з самого початку війни і серед чиновників рейхсміністерства А. Розенберга переважала думка, що на території України підготовка фахівців із вищою освітою проводитися не буде, оскільки всі ланки керівництва охоплять німці і спеціалістів з рейху вистачить для підпорядкування економічного потенціалу України військовим інтересам Німеччини. 29 грудня 1941 р. командування оперативного тилу вермахту в Україні своєю постановою забороняло діяльність вищих навчальних закладів на всій території оперативного тилового району [Косик, 1993: 549-550]. Але серед керівників зондерштабу "Наука" були й ті, хто мав протилежну точку зору щодо вищої системи освіти. Зокрема, один із керівників цього штабу, д-р Г. Браун, у своєму листі на початку 1942 р. до рейхсміністерства Сходу наголошував, що "перевага і міцність німецького керівництва не будуть гарантовані в тому разі, якщо вони будуть не в змозі створити українську інтелігенцію. Такі гарантії будуть забезпечені, коли німецьке керівництво настільки міцно влаштується політично, ідеологічно, економічно й теоретично, що протистоятиме невеликій кількості інтелігентних людей. Якщо залишити цих здібних людей без можливості інтелектуального розвитку, то вони відреагують на цю заборону створенням таємних товариств та ідеологічних гуртків". Г. Браун посилається на досвід радянської влади, яка пішла на те, щоб задовольнити потребу молодих українців до освіти, керуючись політичними інтересами. При цьому Г. Браун порівнює систему освіти в СРСР та Німеччині, надаючи перевагу останній. Він підкреслює, що "рівень освіченості, через відсутність ґрунтовної наукової бази та вузької спеціалізації в СРСР, не можна порівнювати з німецьким, особливо якщо звернути увагу на відповідні вчені ступені". Закриття вищих навчальних закладів, на його думку, було б значним кроком назад і підняло значні сили опору [Повідомлення керівника особливого штабу "Наука" Г. Брауна, 1943: 5]. Г. Браун був одним із небагатьох, хто розумів доцільність відкриття мережі професійних і вищих навчальних закладів, але ця доцільність декларувалася тільки потребами війни.

Війна внесла свої корективи в попередні плани нацистського керівництва. Гостра потреба в спеціалістах із вищою освітою для медицини, сільського господар-

ства та промисловості змусила нацистське керівництво достатньо швидко переглянути свою політику щодо вищої освіти в Україні. 21 січня 1942 р. А. Розенберг видав розпорядження "Про політику відносно вищої школи в рейхскомісаріаті Україна", згідно з яким було передбачено закриття всіх вищих навчальних закладів, окремих факультетів, самостійних інститутів, філіалів радянської академії, спеціальних вищих шкіл та закладів такої спеціалізації. "Виняток складають медичні, ветеринарні, сільськогосподарські та природничо-наукові відділення у зв'язку з необхідністю закінчити навчання (спеціалістам) із зазначених вище спеціальностей (наприклад, із медицини, хімії, фізики)" [Повідомлення керівника особливого штабу "Наука" Г. Брауна, 1943: 173]. Передбачалося перетворити окремі факультети на самостійні заклади. Це також стосувалося спеціальних вищих навчальних закладів, інститутів, академій та інших освітніх установ. Студенти старших курсів, "хто зарекомендував себе відмінною поведінкою" отримали можливість закінчити навчання. "Викладацький склад усіх закритих вузів належить звільненню, але при цьому необхідно було виявити вихованість та турботу. Не виключено, що спеціалісти, які пройшли перевірку на благонадійність, знайдуть собі пристосування. Викладацький склад вузів необхідно було піддати політичній перевірці. Встановити постійний контроль за їх викладацькою та науково-дослідною діяльністю" [Повідомлення керівника особливого штабу "Наука" Г. Брауна, 1943: 174].

Беручи до уваги розпорядження вищого керівництва, окупаційна влада на місцях почала швидко втілювати їх у життя. Зокрема, у Дніпропетровську 22 вересня 1941 р. був створений Дніпропетровський український державний університет, до складу якого увійшли: колишній університет, у якому до окупації навчалося 1887 студентів; медінститут - 3500 студентів; сільськогосподарський інститут - 374 студенти; інститут іноземних мов - 400 студентів; фармацевтичний інститут - 300 студентів. Станом на 11 листопада 1941 р. разом навчалось 3209 осіб (до окупації кількість студентів становила 6461 особи). До початку окупації професорсько-викладацький склад цих навчальних закладів передбачав 1179 співробітників, із яких професорів було 78, доцентів - 312, асистентів - 327 осіб, а з моменту відновлення діяльності працювали 41 професор, 94 доценти, 151 асистент. На лютий 1942 р. кількість студентів зменшилася до 2577 осіб, професорський склад збільшився до 43 осіб, але скоротилася кількість доцентів (до 71 особи) та асистентів (до 136 осіб). Дніпропетровський український державний університет мав здійснювати підготовку викладачів середньої школи, молодший науковий персонал вищих шкіл, наукових робітників, практичних робітників різних галузей господарства та культури (лікарів, фармацевтів, агрономів, лаборантів, перекладачів та інших) [Могилюк, 2012: 136]. Провідним напрямком роботи університету стала підготовка фахівців медичних спеціальностей, які становили майже 42 % від загальної чисельності студентів. Це дало можливість окупаційній владі забезпечити необхідну кількість медиків не лише генеральний округ "Дніпропетровськ", чи РУ, але й підготувати їх для вивозу до Німеччини. Це також допомагало боротися з епідеміями та підтримувати робочу силу у придатному для експлуатації стані. Робота Дніпропетровського університету була нерегулярною, з лютого 1942 р. заняття переходять у консультативну форму, а з вересня 1942 р. взагалі припиняються на всіх факультетах, окрім медичного.

Не припинялися й наукові дослідження, що інформували окупантів про потенційні можливості використання землі, флори, фауни, надр не лише генерально-го округу "Дніпропетровськ", а й України в цілому. Зокрема, 43 науковці університету працювали над важливими для нацистів темами: М. Карлов - "Кам'яновугільна фауна задвір'я біля м. Лемберга"; Н. Сакун упродовж березня-травня 1942 р. проводила аналітичну частину дослідження бурого вугілля м. Славгорода, а також хімічний аналіз ґрунтових вод та механічний аналіз ґрунтів із бурових свердловин, щоб забезпечити постачання м. Дніпропетровська питною водою; доцент О. Дехтяренко працював над темою "Вплив стічних вод Гідролізного заводу на ітїофауну Дніпропетровського водосховища"; доцент О. Семенюта створювала "Фізико-географічний нарис м. Дніпропетровська та його околиць", професор біологічних наук О. Елішевич описував "Лікарську флору Південного Сходу України", а О. Бондарев - "Шкідників кормової системи каучукодіючих рослин".

Також із липня 1942 р. університет працював над складанням різних українських словників: великого тлумачного словника української мови, українсько-німецького та німецько-українського. Над їх складанням працювали як філологи-спеціалісти, так і вчені інших галузей: професори І. Мороз, П. Зубенко, І. Розгін, В. Ващенко, І. Забарний, Д. Петров, Н. Мохов та інші [Могилюк, 2012: 140].

Другим вишем став Дніпропетровський інститут інженерів транспорту, що знаходився під особливим контролем німецької влади й фактично став єдиним на території України вищим навчальним закладом, що готував фахівців для залізничної галузі. У його роботі можна виділити два етапи: перший розпочався з моменту його створення восени 1941 р. на базі Транспортного інституту, другий - з 10 вересня 1942 р., коли його приєднали до залізниці, відтоді він перейшов на повне утримання німецького командування. Кількість студентів упродовж 1941/42 н. р. коливалася від 100 до 193 осіб, що в середньому становило 6 % від кількості студентів доокупаційного періоду. Вести мову про забезпечення залізничної галузі інженерами немає сенсу, оскільки у 1942 р. дипломованими спеціалістами стали лише 15 студентів, із яких: 2 інженери-будівельники залізничного транспорту, 4 інженери-механіки залізничного транспорту та ін. Професорсько-викладацький становив 53 наукових працівники, серед яких: професорів - 9, доцентів - 24, асистентів - 9, викладачів - 11. Дослідження науковців спрямовувалися на вдосконалення та прискорення роботи залізничного транспорту [Навчальні плани і плани науково-дослідних робіт викладачів, 11 березня 1942 - 16 січня 1943 рр.: 52].

З метою вирішення кадрової проблеми початкових і середніх шкіл відновлювали роботу педагогічні виші і в інших округах Рейхскомісаріату Україна. Зокрема, у Житомирі з середини серпня 1941 р. розпочав роботу Житомирський учительський інститут у складі історико-філологічного, природничо-географічного та фізико-математичного факультетів. Його очолив голова обласного осередку ОУН(м) О. О. Яценюк, який, перейшовши на цю посаду, намагався використати інститут для популяризації націоналістичних ідей. Незважаючи на проведену роботу як із відновлення матеріально-технічної бази інституту, так і з організації навчального процесу, через значний вплив на роботу інституту мельниківців, повноцінно здійснювати навчальний процес так і не вдалося, оскільки окупаційна влада не надала

дозволу. 1 жовтня 1941 р. розпочав роботу Вінницький педагогічний інститут, де навчалось майже 600 студентів. На базі історичного, мовно-літературного та фізико-математичного факультетів функціонував заочний відділ, діяли курси з підготовки викладачів німецької мови. З приходом цивільної окупаційної влади розпочався процес згорання проявів українського національного життя, що позначилося й на діяльності цих вишів: приміщення Вінницького педагогічного інституту стало місцем розміщення збірно-реєстраційного пункту для відправлення місцевого населення на роботи до Німеччини, а приміщення вчительського інституту в Житомирі використовувалося німцями як шпиталь [Стельникович, 2017: 8].

У Запоріжжі працював педагогічний учительський інститут, і станом на лютий 1942 р. у ньому нараховувалося 503 студенти, серед яких на першому курсі навчалось 346 осіб, на другому - 80, третьому - 77. Персонал інституту становив 35 осіб [Основні показники роботи 3-річного інституту, 1941: 2]. Наприкінці червня 1941 р. приміщення інституту були перетворені на шпиталь, а сам навчальний заклад продовжував працювати в середній школі № 15 (управління, фізико-математичний і природничий факультети) і середній школі № 26 (мовно-літературний факультет). Рішенням окупаційної влади педагогічний інститут у 1942 р. був закритий, а студенти й викладачі опинилися на вулиці [Запорізький національний університет, 2010: 35].

Приміщення Полтавського педагогічного інституту було перетворено на казарму для німецьких військових, але частина адміністрації вишу збереглася. У січні 1942 р. у штаті інституту налічувалося 26 осіб. Директором інституту німці призначили Л. Ткаченка. Також при інституті була збережена гравіметрична обсерваторія, штат якої складався з 7 осіб, у 1942 р. при ній ще діяла аспірантура. Єдиним навчальним закладом на Полтавщині, який мав готувати вчителів початкових класів, була Костянтиноградська (Красноградська) українська учительська семінарія з п'ятирічним строком навчання. При ній працювали також дворічні курси з підготовки викладачів німецької мови [Ревезук, 2004: 97].

Окупаційна влада була зацікавлена у відновленні діяльності наукових установ, оскільки їхні розробки активно використовувались нацистами для експлуатації природних багатств підкорених земель, налагодження ефективної роботи промисловості та сільського господарства. У грудні 1942 р. Е. Кох, звертаючись до своїх підлеглих, наголошував: "Запроваджена фігурером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету...: передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили" [Корзун, 2015: 98]. Діяльність подібного роду закладів перебувала під контролем органів місцевого самоврядування та під керівництвом відповідних профільних німецьких організацій. Зокрема, Полтавський інститут кормів підпорядковувався німецькому тресту державних маєтків (колишніх радгоспів). Робота інституту обмежувалася лише виконанням наказів німецького керівництва [Донесення місцевих комендатур, 1941-1943 рр.: 98]. У Києві для забезпечення потреб цього ж тресту в жовтні 1941 р. розпочав роботу український науково-дослідний інститут цукрової промисловості. Директором інституту було призначено професора Р. Куліковського [Термінові розпорядження рейхс-комісара України, 17 лютого - 17 жовтня 1942 р. 13: 2-4]. Наукова робота проводилася лише в науково-дослідних інститутах та установах, які виконували замов-

лення окупаційної влади. Так, науково-дослідний інститут селекції виконував замовлення німецької адміністрації щодо дослідження проблем спадковості, цитології, фізіології, технічної якості різних рослин та ін. Інститут торфу займався дослідженнями з теми: "Використання торфу для газогенераторів". На базі цього інституту була створена організація "Українторф". В інституті літератури та фольклору розпочали роботу над новим виданням "Кобзаря" [Постанова голови міського управління про організацію українського архівного управління в м. Києві, 1941-1942 рр.: 217]. Інститут мовознавства працював над створенням німецько-українського словника та над українським правописом. При ньому в липні 1942 р. була створена комісія з усталення українського правопису на чолі з С. Завітневичем, активну участь в її роботі брав А. Любченко [Відомості і доповідні начальника державного управління архівами при РУ, 1941-1944: 61].

Почали роботу й в інститутах хімії, ботаніки, зоології, гідрології, гідрології, електрозварювання, фізики, геології, економіки, будівельної механіки, гірничої справи. Науково-дослідна діяльність продовжувала попередні дослідження, але в їхній роботі виявились і нові тенденції. Інститут математики мав розробляти питання методів інтегрування диференціальних рівнянь, проблеми алгебри й вищої математики; науковці Інституту фізики опрацьовували проблеми електронної оптики, теплофізики та рентгенофізики. Інститут хімії досліджував питання електрометалургії кольорових і легких металів, застосування кисневого методу в металургії, видобування рідких елементів із промислових відходів.

При розгляді наукових установ, що відновили свою діяльність за часів окупації, необхідно звернути увагу на Будинки учених. 17 вересня 1941 р. було обрано правління Будинку вчених у складі професора І. Гапонова, професора Г. Кірієнка, професора В. Леонтоновича, О. Сичевського, професора Б. Янковича. Своім завданням організація вбачала "обмін науковими досягненнями, обговорення досягнень у різних галузях, зв'язок з іншими Будинками вчених та науковими закладами, сприяння роботі своїх членів, науці, мистецтву, промисловості та сільському господарству, консультація з різних питань науки та техніки, взаємодопомога в науковій роботі, обслуговування своїх членів у галузі культурного життя з метою підвищення їх національно-культурного рівня, сприяння членам в їх науково-дослідній роботі, матеріально-побутове обслуговування своїх членів. Район діяльності Будинку вчених - Київ та його округа" [Слудка, 2012: 132].

Відповідно до статуту склад членів Будинку вчених був таким: а) почесні члени, яких обирають загальні збори або правління Будинку вчених; б) дійсні члени - учені різних галузей: академіки, члени-кореспонденти, професори, доценти та наукові робітники; в) члени - наукові робітники, асистенти, викладачі [Періодичне видання "Українська кореспонденція", 18 лютого - 23 листопада 1942 р.: 66]. Як громадський заклад Будинку учених був офіційно зареєстрований у Штадткомісаріаті лише 1 червня 1942 р. У квітні 1942 р. у штаті працювали 18 осіб, а станом на 1 серпня 1942 р. у складі Будинку вчених перебувало 725 осіб, із яких 418 - дійсні члени, 307 - члени та постійні гості [Періодичне видання "Українська кореспонденція", 17 липня - 8 серпня 1942 р.: 39]. 3 листопада 1942 р. відбувається реорганізація правління Будинку вчених: новим директором було призначено Г. П. Вовка [Періодичне видання "Українська кореспонденція", 17 липня - 8 серпня 1942 р.: 42].

На особливу увагу заслуговує діяльність УАН, що розпочала свою роботу 20 жовтня 1941 р. у Києві. Передбачалося, що вона стане правонаступницею Академії до її "комунікації", отже, виступить альтернативою евакуйованій АН УРСР. Ішлося також про відновлення діяльності близько 20 академічних інститутів. Найвизначніші професори Київського університету одночасно стали співробітниками УАН. Наприкінці 1942 р. у Києві працювали 1139 учених: зокрема три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших, 69 молодших наукових співробітників, у тому числі істориків, філологів і мистецтвознавців - 109 осіб. [*Періодичне видання "Німецьке бюро відомостей", 1 - 31 серпня 1942 р.: 4*].

20 жовтня 1941 р. на засіданні академічних працівників було затверджено президію Академії у складі 6 осіб, а також призначено директорів окремих інститутів. Президентом УАН було обрано відомого вченого, академіка В. О. Плотникова, членами Президії - професорів В. С. Чудінова (керівник фізико-математичного та технічного відділів), М. К. Шматька (керівник природничого відділу), О. П. Оглобліна (керівник історико-філологічного відділу), академіків В. Г. Шапошникова, В. С. Лисіна. На жаль, не встигнувши розгорнути роботу, більшість науково-дослідних інститутів опинилася перед загрозою закриття. З кожним місяцем цей негативний процес швидко наростає, і вже в січні 1942 р. УАН припинила існування.

Після ліквідації УАН переважну більшість інститутів було перетворено на окремі секції при Київській міській управі, зокрема юридично-економічну, історико-філологічну, біологічну, фізико-математичну, хіміко-технологічну, медичну тощо, де продовжили свою працю багато талановитих науковців [*Слудка, 2012: 133*].

Висновки

Розгляд діяльності освітніх та наукових установ на території Рейхскомісаріату Україна дозволяє говорити про певні загальні тенденції у діях окупаційної влади щодо культурних закладів захоплених Німеччиною територій.

1. Нацистське керівництво розглядало освітню політику на окупованих землях лише в контексті завдань, що ставилися перед окупаційною адміністрацією і ніяк не в інтересах українського народу. Її здійснення на підкореній території було тісно пов'язано з ідеологічними доктринами німецької верхівки. Брак чіткої концепції та єдиного погляду в освітніх питаннях серед німецьких керівників спричинив появу низки суперечливих директив, розпоряджень і наказів, які дуже часто або дублювали одне одного, або анулювали. Відкриття вишів дозволило окупаційній адміністрації майже без зусиль виявити лояльних до влади науковців і, відповідно, з'ясувати, яким саме чином можна використати їхні знання й дослідницькі розробки у власних інтересах. Завдяки зусиллям науковців було зібране та збережене устаткування та майно колишніх навчальних закладів. Кожний відкритий навчальний заклад виконував необхідний для окупантів перелік завдань і мав певне значення для полегшення панування німців на підкореній території.

2. Відкриття науково-дослідних установ, окрім економічної та наукової вигоди, було одним із засобів ідеологічного впливу на населення, оскільки необхідно було довести насамперед, що німецька армія має велику місію: несе народу України звільнення від "червоної чуми" та високу європейську культуру. Швидко налагодження культурного й наукового життя на окупованих землях мало стати підтвердженням розробленої на-

цистами тези щодо слабкості більшовицького режиму і його нежиттєздатності, а також мало сприяти здобуттю довіри до німецької адміністрації.

Однією з актуальних проблем подальшої наукової роботи є питання виживання української наукової інтелігенції в умовах окупації, її морально-психологічний стан, очікування і реалії, чинники, що спонукали українську еліту до співпраці з окупантами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відомості і доповідні начальника державного управління архівами при РУ і співробітника держуправління про архівні та музейні цінності. Листування з генерал комісарами міст окупованих областей про створення системи освіти місцевого населення розвиток сільського господарства за роки радянської влади в Україні. (1941-1944 рр.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 67.

2. Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 62-74.

3. Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 232 с.

4. Донесення місцевих комендатур про становище на окупованих територіях, настрої населення та його ставлення до німецької влади, про заходи місцевої поліції (1941-1943 рр.). *ЦДАВО України*, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 157, т. 1, арк. 98.

5. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті Україна» (1941-1944 рр.) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.

6. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга / ред. проф. С. М. Тимченко. Запоріжжя: Дике поле, 2006. 320 с.

7. Корзун О. В. Науково-дослідні сільськогосподарські установи України в період окупації під час Другої світової війни: загальний огляд проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2015. Вип. 23. С. 96-102.

8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів. 1993. 658 с.

9. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 81-86.

10. Листування з РУ (у м. Рівне) щодо особистого складу; доповіді генерал-комісара Криму Фраунфельда щодо економічних можливостей і стан пропаганди в Криму; повідомлення щодо провалу політики на Сході; повідомлення про вступ німців до Керчі та ін. (1941-1942 рр.). *ЦДАВО України*, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 180, арк. 172

11. Могилюк С. В. Наука в генеральному окрузі «Дніпропетровськ» в період німецької окупації (1941-1943 рр.): вищі навчальні заклади на службі окупантів (на прикладі діяльності Дніпропетровського українського державного університету та Дніпропетровського інституту інженерів транспорту). *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. 2012. Вип. 24. С. 135-147.

12. Навчальні плани і плани науково-дослідних робіт викладачів Дніпропетровського інституту інженерів, залізничного транспорту: списки та відомості на видачу зарплатні викладачам інституту. (11 березня 1942 - 16 січня 1943 рр.). *ДАДО (Держ. архів Дніпропетровської області)*, ф. 2443, оп. 1, спр. 7, арк. 52.

13. Основні показники роботи 3-річного інституту за IV квартал 1941 р. (1941 р.) *ДАЗО (Держ. архів Запорізької області)*, ф. Р-1433, оп. 1, спр. 373, арк. 2.

14. Періодичне видання «Німецьке бюро відомостей». (1-31 серпня 1942 р.). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 65, арк. 4.

15. Періодичне видання «Українська кореспонденція» (відділ преси та пропаганди). (18 лютого - 23 листопада 1942 р.). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 39, арк. 66.

16. Періодичне видання «Українська кореспонденція» (відділ преси та пропаганди) (17 липня - 8 серпня 1942 р.). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 43, арк. 39.

17. Повідомлення керівника особливого штабу «Наука» Г. Брауна щодо роботи робочих груп у Києві, Харкові, Херсоні та листування з ними про підготовку до вивезення до Німеччини захоплених книг та виховна робота в ВНЗ України; звіт про діяльність генерал комісаріату Каунаса за жовтень-грудень 1943 р. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 274, арк. 5, 173.

18. Постанова голови міського управління про організацію українського архівного управління в м. Києві. Доповіді начальника управління архівами про охорону архівосховищ в Києві, діяльність архівів, поїздка по Україні, стан архівів та бібліотек в Україні. (1941-1942 рр.). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 217.

19. Реверуг В. Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945). Полтава, 2004. 288 с.

20. Салата О. О. Наукова інтелігенція Києва в умовах нацистського окупаційного режиму 1941-1942 рр. *Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ-ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матер. V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 травня 2015 р.)*. С. 139-148.

21. Спудка І. М., Турчина Л. В. Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXIII. С. 130-135.

22. Стельникович С. Житомирсько-винницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.): проблеми функціонування системи освіти. *Історія України*. 2017. Вересень (№ 17). С. 5-10.

23. Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941-1944 рр.). *Архіви окупації*. 1941-1944. / упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1: Більше не таємно. С. 811-817.

24. Термінові розпорядження рейхскомісара України про постачання продовольством 180-ти в'язнів. Інструкція про повноваження шефа військ СС та поліції. (17 лютого - 17 жовтня 1942 р.). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 60, арк. 2-4.

Spudka Iryna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Zaporizhzhia National Technical University*

HIGHER AND SCIENTIFIC INSTITUTIONS DURING NAZI'S OCCUPATION ON THE UKRAINIAN TERRITORY (on the example of the district "Dnipropetrovsk" Reichskommissariat Ukraine)

The article outlines a range of scientific issues related to the implementation of the Nazi educational policy on the territory of Ukraine during the years of occupation. It pays attention to the activities of higher education institutions and research institutes that have not been evacuated due to both the objective and subjective factors and began to operate within the framework of the "Dnipropetrovsk" district Reichskommissariat Ukraine. Leading Nazi officials view Ukraine primarily as a source of food, raw materials, and cheap labor. During the rapid strategic offensive of the Soviet army across the front line, Nazis even abandoned the planned measures for the training of high-level specialists from the local population. The newly established high schools worked for a short-term period and almost all of them were closed after a while. Practically all educational institutions were launched to meet the need for a skilled workforce, namely: the specialists in technical, medical, pedagogical, and agricultural specialties.

There were two diametrically opposite approaches to this issue among the senior Nazi officials. Thus, E. Koh rejected the need for education among the representatives of the "lower race", while his supervisor A. Rosenberg advocated a moderate approach to both the Ukrainian population as a whole and education in particular. As the result of such a principled struggle, the contradiction between the Reichsministry and the Reichskommissar of Ukraine directives occurred. The absence of a clearly defined attitude among the occupiers did not enable them to create a coherent and clear system of education. Quite often, the failure of the Third Reich bureaucratic machine to react clearly to the officials' orders has led to the unsatisfactory results in this issue. There were rare cases when the educational institutions functioned only nominally due to the lack of facilities at that severe times. The establishment of the research institutes, besides economic and scientific benefits, was one of the means of the ideological influence on the population.

Key words: *occupation; educational politic; higher education school; research institutes; Nazis.*

REFERENCES

- Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*. fond 3206, opys 5, sprava 8, 67 p. (rus).
Ginda, Volodymyr, 2012. Nazi educational policy in Reichskommissariat Ukraine. *Pages of military history of Ukraine*, Vol. 15, pp. 61-75 (ukr).
Goncharenko, O.M., Goncharenko, I.V. and Kunitskii, M. P., 2014. *Nazi's occupation policy in educational sphere on the territory of the Reichskommissariat "Ukraine" (1941-1944)*. Kyiv: PP "NVTs "Prophi", 232 p. (ukr)
Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. fond KMF-8, opys 1, sprava 157, vol. 20, 67 p. (rus).
Erzhabkova, B., 2008. School work and school politics in Reichskommissariat of Ukraine (1941-1944) in light of German documents, Kyiv: Naukova dumka, 272 p. (ukr).

- Timchenko, C. M. ed., 2006. Zaporizhzhia National University: history and modernity (1930-2005): Jubilee book. Zaporizhzhia: Dikoe Pole, 320 p. (ukr).
- Korzun, O.V., 2015. Agricultural research institutions in Ukraine during the occupatio in the second world war: overview problems. *Scientific issues of Vinnytsia state M. Kotsyubynskyi pedagogical university, Seria: Istorii*, Vol. 23, pp. 96-102 (ukr).
- Kosyk, Volodymyr, 1993. Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini. Paris, New York, Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 658 p. (ukr).
- Lenska, V. V., 1990. Fascist school politics in the occupied territory of Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. No. 10, pp. 81-86. (ukr).
- Central State Archive of higher authorities divide in Ukraine*. fond KMF-8, opys 1, sprava 180, 172 p. (rus).
- Mogilyuk, S. V., 2012. Science in the general district «Dnipropetrovsk» in the period of German occupation (1941-1943): higher educational establishments on service for invaders (on the example of activity of the Dnepropetrovsk Ukrainian state university and Dnepropetrovsk institute of engineers of transport). *Intellectuals and authorities*, Seria: Istorii, Vol. 24, pp. 135-146. (ukr).
- State Archive of Dnipropetrovsk region*. fond 2443, opys 1, sprava 7, 52 p. (ukr).
- State Archive of Zaporizhzhia region*. fond R-1433, opys 1, sprava 373, 2 p. (ukr).
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond 3206, opys 6, sprava 65, 4 p. (rus).
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond 3206, opys 6, sprava 39, 66 p. (rus).
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond 3206, opys 6, sprava 43, 39 p. (rus).
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond KMF-8, opys 1, sprava 274, 5, 173 p. (rus).
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond 3206, opys 5, sprava 1,217 p. (rus).
- Reveguk, V. Y., 2004. Poltava during World War II. Poltava, 288 p. (ukr).
- Salata, O., 2015. Scientific intelligentsia of Kyiv under the nazi occupation regime in 1941-1942. In: *Kyiv and people of Kyiv in the cultural space of the 19th and 21st centuries: the European civilization dimension: the materials of the V annual All-Ukrainian Scientific Practical Conference. Kyiv, 25 May 2016*, pp. 139-148. (ukr).
- Spudka, I. M., Turchyna, L. V., 2012. Activities of research institutes during occupation on the territory of Reichkommissariat «Ukraina». *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia, Vol. XXXIII, pp. 130-135. (ukr).
- Stelnykovich, S. V., 2017. Zhytomyr and Vinnytsia region during the Nazi regime (1941-1944): the problems of function educational system. *History of Ukraine*, No.10, pp. 5-10. (ukr).
- Stefaniuk, G., 2006. Social paradigm of Ukrainian schooling in Galician during Germany occupation (1941-1944). In: *Archives of occupation 1941-1944*, ed. Makovska, N. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», pp. 811-817.
- Central State Archives of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine*. fond 3206, opys 2, sprava 2, 2-4 p. (rus).

© Спудка Ірина

Надійшла до редакції 19.07.2018